

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2022, c. 8, s. 1: 539-559

Ekmelüddîn Bâbertî'nin Delâlete İlişkin Meselelerdeki Tercih ve Yorumu Preference and Interpretation of Bâbertî on Issues Related to Dalâlat

Şeyma Gülsüm ÖNDER

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Arap Dili ve Belegati
PhD, Independent Researcher, Arabic Language and Rhetoric
İstanbul / Turkey
Seyma91onder@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7534-3580

DOI: 10.47424/tasavvur.1080312

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Şubat / February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Önder, Şeyma Gülsüm. " Ekmelüddîn Bâbertî'nin Delâlete İlişkin Meselelerdeki Tercih ve Yorumu ". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 1 (Haziran 2022): 539-559. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1080312>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Lafzî vaz'î delâlet; mutâbıkî, tazammunî ve iltizâmî delâlet olmak üzere üç kısma ayrılır. Lafzın, anlamına tam uyumluluğunu gösteren mutâbakatın mahiyetine dair İslâm âlimleri arasında ittifak varken tazammunî ve iltizâmî delâlete ilişkin bazı meselelerde görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Fıkıh usûlü ve belagatta merkezî rol oynaması bakımından iltizâmî delâlete ilişkin tartışmalar ağırlıktadır. Her iki alandaki bazı temel eserlere şerh yazan Ekmelüddîn Bâbertî (ö. 786/1384), iltizâmî delâlet başta olmak üzere delâletin ele alındığı hususlara ilişkin ihtilaflı meselelerde görüş beyan etmiştir. Bunlar arasında iltizâmî delâletin akliliği ve gerçekleşmesi için zihnî lüzum şartı aranıp aranmadığı meselesi öne çıkmaktadır. Bu bağlamda makalenin girişinde öncelikle delâlet hakkında genel bir bilgiye yer verildikten sonra birinci bölümde Bâbertî'nin eserlerinde delâletin nasıl ele alındığı açıklanacaktır. Ardından ikinci bölümde delâlete ilişkin ihtilaflı meselelere değinilecek; özellikle iltizâmî delâletin mahiyeti çerçevesinde âlimlerin tartışmalarına yer verildikten sonra Bâbertî'nin bunlara dair görüşleri zikredilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgati, Fıkıh Usulü, Bâbertî, İltizâmî Delâlet, Zihnî Lüzum.

Abstract

Dalâlat al-lafzî al-wağ'î, is divided into three parts: mutâbaqat, tazammun and iltizâm. Although there is an agreement among the scholars regarding the nature of the mutâbaqat, which shows the conformity of the word to its meaning, the indication of tazammun and iltizâm includes certain controversial issues. Among these, some issues related to iltizâm, which plays a central role in method and rhetoric, were discussed. Al-Bâbertî who wrote al-şurûh [commentaries] on the main works that greatly influenced the ones written after him in these two sciences, expressed his opinion on the controversial issues; especially on the issues related to iltizâm. These are about whether a mental necessity (al-luzûm al-dihni) condition is sought for the rationality and realization of the obligatory indication. In this context, at the beginning of the article, firstly, a general information about dalâlat will be given, and in the first part, how the dalâlat is handled in works of Bâbertî will be explained. Then, in the second part, controversial issues related to dalâlat

will be discussed; views of Bābertī on these will be revealed after the discussions of scholars are included, especially within the framework of the nature of iltizām.

Key Words: Arabic Language and Rhetoric, Uşūl al-fıqh, Bābertī, Dalālat al-iltizām, al-Luzūm al-dhihnī.

Giriş

Klasik mantık, fıkıh usûlü ve belâgatın temel konularından biri olan delâlet aynı zamanda modern dilbilim ve göstergebilimin ele aldığı dil içi ve dil dışı gösterge olgusu ile ortak özelliklere sahip çok yönlü bir kavramdır. Arapça دَلَّ fiilinin mastarı olan delâlet kelimesi, sözlükte “yol göstermek, rehberlik etmek”¹ anlamlarına gelir. Terim olarak ise delâlet, bir şeyin bilgisinin başka bir şeyin bilgisini gerektirmesi demektir. Terim anlamında geçen “bilmek” mastarı zannî bilgiyi de içermektedir. Ayrıca Gelenbevî (ö. 1205/1791) gibi bazı mantıkçılar, delâlet tanımında farklı olarak “bilmek” yerine “anlaşmak” ifadesini kullanmaktadır.²

Delâlet, tanımından anlaşılacağı üzere, bir şeyin bilgisi ile bir başka şeyin bilgisi arasındaki lüzûm yani gereklilik ilişkisini verir. Buna göre delâlet ilişkisinde, biri delâlet eden (gösteren), diğeri kendisine delâlet edilen (gösterilen) olmak üzere iki taraf vardır.³ Mantık, dil ve usûl âlimleri tarafından kabul görmüş taksime göre delâlet, öncelikle lafzî ve gayr-ı lafzî şeklinde iki kısma ayrılırken bu iki tür de her biri tabii, aklî ve vaz’î⁴ olacak şekilde alt türlere

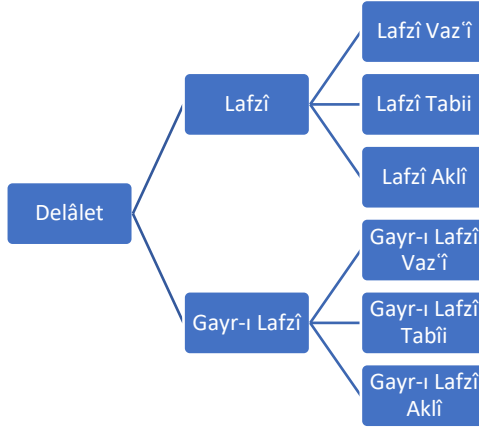
¹ Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Muhammed Tamir vd. (Kahire: Dârü’l-Hadîs, 1430/2009), 382.

² Hülya Altunya, “Gelenbevi’nin İsağuci Şerhi İsimli Eseri Üzerine ‘Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında’ Bir İnceleme”, *Eskiye* 41 (2020), 583.

³ Sa’deddîn Mes’ûd b. Ömer b. Abdullah et-Teftazânî, *el-Mutavvel: Şerhu Telhîsi miiftâhi’l-’ulûm* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-’İlmiyye, 1434/2013), 507.

⁴ “Sözlükte ‘bir şeyi bir yere koymak’ anlamındaki vaz’ın terim anlamı ‘lafızların bir manaya karşılık gelmesi’ şeklindedir.” Bk. Şükran Fazlıoğlu, “Vaz’”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 42/576.

ayrılmaktadır. Buna göre aşağıdaki tabloda görüleceği üzere altı çeşit delâlet ortaya çıkmaktadır.⁵

Lafzî aklî delâlette lafzın manaya işareti esnasında gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkiyi akıl belirlerken; lafzî tabii delâlette bu ilişkiyi o şeyin tabiatı ya da doğası belirlemektedir. Kapı arkasından gelen sesin işiten kişiye orada bulunan birinin varlığını haber vermesi, lafzî aklî delâleti temsil ederken tabii olarak çıkan “ah” ya da “off” gibi seslerin bedensel ağrı veya acıyı ifade etmesi lafzî tabii delâleti simgeler. Son olarak, dilsel ifadelerde olduğu gibi lafzın delâletinde vaz'ın bir yeri varsa; bir başka ifadeyle, uzlaşıya dayalı olarak lafız bir anlama delâlet ediyorsa buna da lafzî vaz'î delâlet denir.⁶

Mantıkçılar, mantık ilminin konusu gereği bir anlama delâleti bakımından lafzî-vaz'î delâlet ile ilgilenmektedir. İbn Sînâ (ö. 428/1037) ile birlikte lafzî-vaz'î delâlet kendi içinde üç türe ayrılmış ve bu şekilde kabul görmüştür. Bunlar; lafız anlam arasındaki tam uygunluğa işaret eden mutâbakat⁷, lafzın vaz' edildiği mananın cüzüne delâletini içeren tazammunî⁸ ve vaz' edilen

⁵ Naci Bolay, “Delâlet”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 9/119.

⁶ et-Teftazânî, *el-Mutavvel*, 507.

⁷ Mutâbakata, insan lafzının canlılığa delâleti örnek verilebilir.

⁸ Tazammunî delâlete, ev lafzının çatıya delâleti örnek verilebilir.

lafzın müsemmasının dışında zihnin dolaylı olarak bağlantılı gördüğü başka bir anlama işaret eden iltizâmî⁹ delâlettir.¹⁰

Delâletin ilgili olduğu bir diğer disiplin olan fıkıh usûlü, tanımı ve türleri açısından delâleti, mantıkta işlendiği şekilde ele almıştır. Ancak usûlcüler, iltizâmî delâlette zihnî lüzum şartı aranıp aranmayacağı gibi konularda mantıkçılardan farklı bir tavır sergilemiştir. Ayrıca fıkıh ilmi, şerî hükümler ve bunlarla mükellef olanların hallerine ilişkin meseleleri içerdiğinden dolayı yalnızca lafzî değil lafzî olmayan delâlet şekli ile de ilgilenmiştir. Örneğin, ifade beyanında sükut etmenin bir hal olarak hükme konu olduğu durumlar mevcuttur. Nitekim sükutun ikrar beyanı sayılması fikhî kaideler arasındadır.¹¹

Fıkıh usûlünde delâlet konusu, şeriatın dayandığı deliller ve bu delillerin değerlerinin açıklandığı bahislerden sonra gelir. Nitekim deliller konusu; naslar, kelime, cümle, ses, harf gibi delâlet ve özellikle vaz‘a ilişkin konuları incelediğinden usûl eserlerinde delâlet bahsi lafız bahsinin altında kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.¹² Bu bakımdan usûl eserleri ile belagat eserleri, açıklık-kapalılık bakımından lafızların anlamlarına delâlet yolları ya da şekilleri (beyan) bağlamında birtakım ortak konular içermektedir. Bu çerçevede hem usûl hem de belagatla ilişkili olarak Bâbertî kaleme aldığı eserlerde delâlete yer vermiştir.

1. Babertî'nin Eserlerinde Delâlet

Babertî fıkıh ilminin temel kaynaklarından bazılarını şerh yazmıştır. Bunlardan en önemlileri, Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* isimli meşhur eserine yazdığı *el-Înâye* isimli şerhtir. Bu eserin önemi bazen diğer *Hidâye* şerhlerinden istifade ile nahiv ve usûl yönünden tahlillerin yapılmış olması, bazen de diğer şârihlerin gereken yerlerde eleştirilmesi ve görüşlerinin değerlendirilmesiyle ilişkilendirilmiştir.

⁹ İltizâma, çatı mefhumunun duvarı gerektirmesi örnek verilebilir.

¹⁰ Bolay, "Delâlet", 9/119. Altunya, "Gelenbevi'nin İsguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme", 584-585.

¹¹ Muharrem Önder, "İslâm Hukukunda İrade Beyânı Olarak Mükellefin Sükûtu; Mahiyeti, Kısımları ve Beyân Olma Sebepleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018), 58.

¹² Hüseyin Okur, *Fıkıh ve Anlambilim* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2018), 100-101.

rilmesi noktasında ortaya çıkar. Buna Hanefî fakihî Babertî'nin, şerhinde yer yer Hanefî mezhebinin görüşlerine ve tercihlerine temas etmesi örnek verilebilir.¹³ Yine bir başka usûl eseri *et-Taqrîr 'alâ Uşûli'l-Pezdevî* de ise Pezdevî'nin (ö. 482/1089) görüşlerini destekleyici, açıklayıcı bir yol izlemiş ve kelâmcı kimliğini yansıtarak istidlâl ve münakaşa metodunu kullanmıştır.¹⁴ Aynı şekilde Babertî, İbnü'l-Hâcib'e (ö. 646/1249) ait *Muhtasaru İbni Hâcib* isimli usûl eserine *er-Rüdûd ve'n-nükûd* veya *en-Nükûd ve'r-rüdûd* isimleriyle bilinen bir şerh yazmıştır. Bu şerhte de meselelere eleştirel ve açıklayıcı bir tarzda yaklaşan Babertî, kendi tercihlerini veya şahsî görüşlerini vermekten kaçınmamıştır.¹⁵

Usûl ilmi, mesâilini oluşturan ahkâmın bilgisi, delillerin sıhhati, aklî ve naklî istidlâlî doğruluğu için gerekli olan dil zeminine dayanır. Bu zemin ise nahiv-sarf gibi temel dil ilimlerinin yanı sıra özellikle belâgat ilminin meânî ve beyân bölümünü içerir. Ahkâmın kendisinden çıkarıldığı şerî kaynaklar dilsel göstergelerden oluştuğundan dolayı usûl ilminin kâideleri genellikle lafız-anlam ilişkisinin muhtelif yönleriyle ele alınması ile vaz' edilmiştir. Bu minvalde dil-usûl ilişkisinde öne çıkan delâlet meselesi, usûl eserlerinin hemen hepsinin ele aldığı başlıca konulardan biri olmuştur. Nitekim *Uşûli'l-Pezdevî*, *Muhtasaru İbn Hâcib* gibi önemli usûl eserlerini şerh eden Babertî, hem bu eserlerde hem de alanında öne çıkmış bir fıkîh eseri olan *el-Hidâye* şerhinde delâlet konusunu ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. İslâmî ilimler alanında çok yönlülüğü ile bilinen Babertî, belâgat-usûl ilişkisinin önemine binâen, belâgâtı sistemleştiren özelliği ile tanınan bir eser olan Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm'* una Hatîb el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) tarafından yazılan *Telhîşü'l-Miftâh'*ı şerh etmiştir. Bu şerhin beyân başlığı altında ilk konu olan delâleti inceleyen Babertî, diğer şerhlerinde izlediği metodu gözeterek konuya ilişkin mevcut tartışmaları verdikten sonra kendi görüşünü ortaya koyan sistematik ve eleştirel üslûbu ile dikkat çekmiştir.

¹³ Arif AYTEKİN, "Babertî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001) (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi), 4/378.

¹⁴ Abdullah KAHRAMAN, "Bir İslâm Hukukçusu Olarak Ekmelüddin el-Bâbertî", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017), 9.

¹⁵ KAHRAMAN, "Bir İslâm Hukukçusu Olarak Ekmelüddin el-Bâbertî", 10.

Öncelikle konuyla doğrudan ilişkili olması nedeniyle *Telhîs* şerhinde, daha sonra yukarıda zikri geçen diğer usûl şerhlerinde Babertî'nin delâletin tanımı ve türlerine dair verdiği bilgiler aktarılacaktır. Delâlete ilişkin tartışmalar ve Babertî'nin kendi tercih veya görüşlerine yer verdiği detaylı inceleme ise eserlerinde ele aldığı kadarıyla ihtilafli meselelerin işleneceği başlıklar altında zikredilecektir.

Babertî *Telhîs* şerhinde delâleti, diğer belâgât eserlerinde olduğu üzere beyân ilminin altında ilk başlık olarak ele almıştır.¹⁶ *Telhîs*'in beyân tanımında zikredilen delâletten kastın, bir şeyin bilgisi için başka bir şeyin bilgisinin gerekliliği olduğunu söyleyen Babertî, bu eylemi mâhiyeti itibariyle akıl ile ilişkilendirmiştir. Ardından Babertî, ibârelerin farklı olmasının sözde yaratacağı farklılığa ve bunun da delâlette çeşitliliğin olmasına dayandığını ilave eder. Bu nedenle öncelikli olarak delâlet türlerinin bilinmesi gerekmektedir.¹⁷

Kazvînî'nin yaptığı tasnifi benimseyen Babertî, delâleti üç grupta incelemiştir. Bunlar; lafzın delâletinin vaz' olduğu üzere geldiği mutâbakat delâleti, vaz' olduğu şeyin bir cüzünü temsil eden tazammunî delâlet ve vaz' olduğu şeyin hâricinde bir şeyi gösteren iltizâmî delâlettir. Mutâbakat delâletinde mutlak vaz' varken tazammunî ve iltizâmî delâlette ise müşterek vaz' bulunmaktadır. Müşterek vaz'ı ve onun dışında bir anlamı içeren bu iki delâlet türü aklî olma özelliğine de sahiptir.¹⁸ Dolayısıyla delâletin tanımı ve tasnifi konusunda Babertî'nin kendisinden önce gelen belâgât âlimlerini takip ettiği ve herhangi bir yenilik getirmediği görülmektedir.

er-Rüdüd ve'n-nükûd eserinde Babertî, kelimenin türlerini zikredip tanımlarını verdiği bahiste, bu tanımlarda geçen delâlet tabiri üzerine İbnü'l-Hâcib'in birtakım açıklamalarda bulunduğu söyler. Öncelikle, İbnü'l-Hâcib'in delâleti vaz'î ve gayr-ı vaz'î olarak iki kısma ayırdığını zikreden Babertî, bu kısmı şerh ederken gayr-ı vaz'î delâletin vaz'a konu olmaması açısından İslâmî ilimlerde önemli görülmediğini; vaz'î delâletin ise lafzî ve gayr-ı lafzî

¹⁶ Ebû Abdullah Ekmelüddin Muhammed b. Muhammed Bâbertî, *Şerhü't-Telhîs*, thk. Muhammed Mustafa Ramazan Sûfiyye (Trablus: el-Münşetü'l-Âmme li'n-Neşr, 1392/1983), 463.

¹⁷ Bâbertî, *Şerhü't-Telhîs*, 464.

¹⁸ Bâbertî, *Şerhü't-Telhîs*, 464.

olmak üzere iki türe ayrıldığını ifade etmiştir.¹⁹ Buradan hareketle Babertî'nin delâlete bakışını belirleyen şeyin, onun İslâmî ilimlere konu olan yönü olduğu görülmektedir. Dolayısıyla onun delâleti mutlak anlamda değil İslâmî ilimlerde bir araç olarak kullanılması itibariyle ele aldığı söylenebilir.

Lafızdan anlaşılan anlamın müsemmânın haricinde olduğu gayr-ı lafzî vaz'ı, iltizâmî delâlet olarak isimlendiren Babertî, lafzî delâlette ise mutâbakat ve tazammunî delâleti zikrederek bunların meşhur anlamlarını vermiştir.²⁰ Babertî'nin iltizâmî delâleti diğerlerinden ayırmasının bu türde vaz'ın yanında -ileride ele alınacağı üzere- aklın da devreye girdiğine ilişkin görüşüne uygun olduğu görülmektedir.

Babertî, *et-Takrîr* isimli eserinde ise şeriat hükümlerini bilmenin manayı bilmeye dayalı olduğunu vurgulamıştır. Anlamı bilmenin yollarından bahsederken de delâlete değinmiştir. İlk olarak lafızların delâletinin iki zıt anlamı taşıyabilmeleri nedeniyle zâtî olmadığını belirtirken vaz' konusuna giren Babertî, mefhumların delâlette müsavi olmaları için bir belirleyici yani bir vâzı' olması gerektiğini ifade etmiştir.²¹ Diğer taraftan delâlette mütekellimin iradesi konusunu ele alan Babertî'ye göre, müfret lafızla kelamda bazen tekit, tesis veya takdim anlamı kastedilirken bazen de zatın kendisi kastedilir. Bunlara ek olarak bu tür lafızlar bazen hakikat, bazen de mecaz ifade eder. Mezkûr anlamların hepsinde mütekellimin iradesi söz konusudur.²²

Lafızların mecaz, takdim, tehir gibi mütekellimin iradesine konu olan yönleri üzerinden tartışılan delâletin zannîliği²³ meselesine, haber-i vâhidle amel etmenin hükmü ve delâlette aklın rolü üzerinden değinen Babertî, Eş'arîleri bu meselede aklı dışarıda tutmaları nedeniyle eleştirmiştir. Delâlette zannîliği benimsemelerinin Eş'arîlerin temel görüşlerine uygun olmadığını

¹⁹ Ekmeleddin Babertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, thk. Terhîb b. Rebî'an ed-Devserî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 1/208.

²⁰ Babertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, 1/209.

²¹ Halid Muhammed el-'Arûsî, *et-Takrîr li Usûl-i Fahri'l-İslam el-Pezdevî li Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî: Dirâse ve Tahkik* (Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kur'a, Doktora Tezi, 1997), 70.

²² el-'Arûsî, *et-Takrîr*, 75.

²³ Bu konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Mehdi Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu* (İstanbul: Ketebe, 2021).

belirten Babertî, zannîliğin kabulü durumunda şeriatlardan birini inkar edenin küfür ile itham edilmemesi gerektiği zira sözlerinin katiyet ifade etmeyeceği şeklinde bir örnekle eleştirisini kuvvetlendirmiştir. Eş'arîlerin hem lafzın delâletinin zannîliğini benimsemeleri hem de dinin asıl ve fûruuna ilişkin konularda kati hükümler koymalarının çelişkili olduğu kanaatinde-dir.²⁴

Babertî'nin bir usûl şerhi yazarken delâletin zannîliği meselesinde yaptığı Eş'arî eleştirisi onun aynı zamanda kelâmî yönünü göstermektedir. Bu şekilde usûl, belagat ve kelâm ilişkisini²⁵ delâletin zannîliği üzerinden ortaya koymuştur. Nitekim inanç için sözlü şahadet aranırken aynı zamanda evlilik gibi fihi meselelerde de söz asıldır. Sözün temelinde ise delâlet bulunmaktadır.

Mütekellimin iradesi, delâletin zannîliği ve daha sonra detaylı olarak ele alınacak olan iltizâmî delâletin aklî olması meseleleri Babertî'nin Mâtürîdîlik çizgisini koruduğunu yansıtmaktadır. Nitekim o, kelâmda Ebû Hanîfe (ö. 80/150), İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) görüşlerine bağlılık göstermiştir. Dolayısıyla naklin akıl ile ilişkisine büyük önem vermiştir.²⁶ Delâletin zannîliğini kabul etmeleri nedeniyle Eş'arîleri eleştirisi ise onların genel olarak görüşlerinde aklın rolünün daha az olmasına dayanmaktadır. Oysa delâletin başka anlamlara muhtemel olması ve kesinlik ifade etmemesi aklın nakle öncelenmesini gerektirir.

Anlamın vecihlerini sıralayan Babertî, Pezdevî'nin dördüncü vecih olarak aldığı nassın ibaresi, işareti, delâleti ve iktizasını sırayla mutâbakat, tazammunî ve iltizâmî delâlet ile irtibatlandırarak açıklamıştır. Buna göre mutâbakat ibarenin, tazammunî işaretin, iltizâmî ise iktizânın delâletine tekabül eder.²⁷ İbârenin delâleti, sözün taşıdığı açık anlam olması²⁸ itibariyle lafız ile anlamın tam örtüşmesini ifade eden mutâbakat delâletine benzemektedir. İşaretin delâleti, dilsel açıdan sözün nazmıyla sabit olup asıl kastedilene değil

²⁴ Babertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib.*, 1/656.

²⁵ Babertî'de kelâm-belagat ilişkisi konusunda detaylı bilgi için bk. Hasan Tevfik Marulcu, "Bâbertî'de Kelâm-Belâgat İlişkisi", *Marife* 11/2 (2011).

²⁶ Abdülğaffar Aslan, "Bâbertî'nin Epistemolojisinde Aklın Değeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi* 1/24 (2010), 21.

²⁷ el-'Arûsî, *et-Takrîr*, 78-79.

²⁸ el-'Arûsî, *et-Takrîr*, 160.

sözde geçmeyen başka bir anlama ulaştırması²⁹ yönüyle tazammun delâletine tekabül etmektedir. Nitekim tazammun da lafzın anlamının bir parçası ancak maksudu değildir. İktizânın delâleti ise lafız veya metinden anlaşılması gereken haricî anlam olması³⁰ itibariyle iltizâm delâletine benzemektedir.

2. Babertî'nin Delâlete İlişkin Meselelerdeki Tercih ve Yorumu

İslâm âlimlerinin, lafzî vaz'î delâlet türlerinin ilki olan mutâbakat delâletinin mahiyetine ilişkin herhangi bir ihtilafa düşmedikleri görülmektedir. Bu bağlamda Babertî de mutâbakat delâletini yalnızca tanımlamakla yetinmiştir. Dolayısıyla onun delâletle ilgili meselelerdeki görüşleri kısmen tazammunî genel olarak ise iltizâmî delâlete ilişkin olarak ortaya çıkar. Nitekim bu iki delâlet türünün mahiyeti konusunda âlimler arasında birtakım görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Tazammunî delâlete ilişkin meseleler iltizâmî delâlet tartışılırken ele alındığından dolayı Babertî'nin söz konusu ihtilafli konulara ilişkin görüşleri iltizâmî delâlet başlığı altında işlenecektir.

İltizâmî delâlet, bir lafzın müsemmasının dışında kalan ve zihinle kurulan irtibattan doğan anlamlara delâletine denir.³¹ Bu delâlet türüne ilişkin bazı meseleler âlimler arasında tartışma konusu olmuştur. Bunlardan ilki, iltizâmî delâlete akılla mı yoksa vaz' ile mi ulaşılabileceği meselesidir. İkinci mesele ise iltizâmî delâletin gerçekleşmesinde zihni lüzûm şartının aranıp aranmayacağıdır. Bu bağlamda Bâbertî'nin söz konusu tartışmalara ilişkin görüşleri muhtelif eserlerinden hareketle ortaya koyulacaktır.

2.1. İltizâmî Delâletin Akliliği Sorunsalı

Belagatın alt dalı olan beyan ilmine göre manaya delâlette açıklık ve kapalılığın iltizâmî delâlet türü ile gerçekleştiği konusunda ittifak vardır.³²

²⁹ el-'Arûsî, *et-Takrîr*, 161.

³⁰ el-'Arûsî, *et-Takrîr*, 173.

³¹ Naci Bolay, "Delâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 9/119. Şehabeddin Ahmed b. İdris Kârâfî, *Nefaisü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvad (Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416-1995), 2/534. Muhammed Ahmed Kasım - Muhyiddin Dîb, *el-'Ulûmi'l-belâga: el-bed'î, el-beyân, el-me'ânî* (Lübnan: el-Müessesetü'l-Hadîse, 2003), 141.

³² Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm: Belâgat*, çev. Zekeriya Çelik (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 364.

Delâlet bahsine ait olması nedeniyle usûl ve mantık ilmini de ilgilendiren iltizâmî delâlete ilişkin İslâm âlimlerinin ihtilaf ettikleri mesele onun vaz'î mi yoksa aklî delâlet türüne mi dahil olduğudur. Bâbertî'nin konu hakkındaki düşüncelerine geçmeden kendisinden önce zikredilen ilgili görüşler ele alınacaktır.

İltizâmî delâletin, mutâbakat ve tazammunî delâlet türünden farklı olarak akla nazarı gerektirdiğini ifade eden Gazzâlî (ö. 505/1111), bu görüşünü iltizâmî delâletin hadle sınırlı kalmaması bir başka ifadeyle mutâbakat yoluyla ulaşılan anlamı aşması ile gerekçelendirmiştir. Gazzâlî delâletlerin sınırsız olmasına, bir çatının duvarı; duvarın bir temeli; onun da bir yer veya mekanı gerektirmesini ve bunun böylece sonsuza dek devam edişini örnek vermiştir.³³

Gazzâlî'den sonra *el-Mahsûl* adlı eserinde Râzî (ö. 606/1210), aynı şekilde iltizâmî delâletin aklî olduğuna dair görüş beyan etmiştir. Râzî'nin aklî delâleti tercih etme nedeni ise zihin aracılığıyla müsemmadan lâzımına geçilerek haricî bir anlamın elde edilmesidir.³⁴ Haricî anlam için lafzın mutâbakat delâleti ile doğrudan işaret ettiği anlam yeterli olmaz. Dolayısıyla oluşan yeni anlam ile ilk vaz' ile delâlet sonucu bilinen mana arasındaki bağlantıyı kuran zihindir. Diğer yandan *el-İhkâm* yazarı Âmidî (ö. 631/1233) de iltizâmın aklî delâlet ile gerçekleştiğini savunanlar arasında zikredilebilir.³⁵ Mutâbakat delâletinin vaz'î; tazammunî³⁶ ve iltizâmî delâletin ise aklî olduğunu söyleyen Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Safiyyüddîn el-Hindî el-Urmevî'ye (ö. 715/1315) göre ise bunun iki nedeni vardır. Birincisi, bu iki delâlet türünde akıl, dili konuşanların kullanımına ihtiyaç duymaksızın tek başına hedeflenen

³³ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşafi (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 25.

³⁴ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî - Taha Câbir Feyyaz el-Alvâni, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1418/1997), 1/219.

³⁵ Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzak Afîfi (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402/1982), 1/15.

³⁶ Tazammunî delâletin aklî olup olmadığına ilişkin tartışma için bk. Sa'düddin et-Teftâzânî, *el-Mutaavel Belagat İlimleri Beyân-Bedî'*, çev. Zekeriya Çelik (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 2/35-36.

anlama ulaşır. Bu görüş, mecazda vaz' a itibar edilmediğini savunanlara³⁷ aittir. Safiyyüddîn'e göre delâletin aklî olmasının diğer nedeni ise tazammunî delâlette cüz ve iltizâmî delâlette lâzımın ayırıcı vasıflarının akılla ulaşılabilir olduğu yönündedir.³⁸

Gazzâlî, Râzî ve Safiyyüddîn'in aksine iltizâmî delâletin lafzî olduğunu savunanlar da vardır. Zerkeşî (ö. 794/1392) *el-Bahrü'l-Muhît'* te bazılarının bu görüşü, âlimlerin çoğunluğuna nispet ettiğini, aynı zamanda İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) *Cümeli'l-Hûnec'* ye yazdığı şerhte iltizâmî delâletin lafzî olduğunu savunduğunu dile getirmiştir.³⁹ Bu durumda delâletin aklî olduğunu savunanların onun gayr-ı lafzî özelliğini kabul etmektedir. Bir başka ifadeyle bu delâlette lafzın dışında bir anlama ulaşmak için lafzın dışında kalan bir unsur olan zihin faktörü devreye girmektedir.

Mantık, usûl ve kelâm özelinde iltizâmî delâletin aklî olması sorunu yukarıda anlatıldığı şekilde ele alınırken belagatta bu mesele beyan bahsinde anlamın açıklık ve kapalılığını sağlayan faktörün vaz' ile açıklanamaması üzerinden tartışılmıştır. Beyanın anlaşılması için delâlet türlerine vakıf olunması gerektiğini dile getiren Sekkâkî, bu türler hakkında bilgi verdikten sonra anlamda açıklık veya kapalılığa götüren iltizâmî delâletin aklî olduğu sonucuna varmıştır.⁴⁰ Zira vaz' ile ulaşılan anlam değişmeyeceğinden iki kelime veya cümlelerin anlamları arasındaki açıklık veya kapalılık da yalnızca lafız dikkate alınarak fark edilemez.⁴¹ Babertî Sekkâkî'nin meşhur eseri *el-Miftâh'* in özeti mahiyetindeki *et-Telhîs'* e yazdığı şerhte Sekkâkî'nin muhtelif meselelere ilişkin görüşlerine yer vererek değerlendirmeler yapmıştır. Bazen de *Telhîs* sahibi Kazvîni ile Sekkâkî'nin görüş ayrılıklarına değinip bunları açıklamıştır. Bu da

³⁷ Mecazda vaz'ın esas alınması ile ilgili görüşler için bk. Ebû Abdullah Bedreddin Bedreddin ez-Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi-cem'i'l-cevâmi' li-Tâcettin es-Sübkî*, thk. Abdülaziz Seyyid - Abdullah Rebi (Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1418/1998), 1/449-450.

³⁸ Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Muhammed Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl*, thk. Salih b. Süleyman el-Yusuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticariyye, 1416/1996), 1/124.

³⁹ Ebû Abdullah Bedreddin Bedreddin ez-Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh* (Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1412-1992), 2/43.

⁴⁰ es-Sekkâkî, *Miftâh: Belâgat*, 364-365.

⁴¹ es-Sekkâkî, *Miftâh: Belâgat*, 363.

ona tartışmalı konularda kendi tercihini ortaya koymasına zemin hazırlayan bütüncül bir bakış sağlamıştır.

Delâletin her türünün açıklık-kapalılığa muhtemel olmadığını dile getiren, bir diğer *Telhîs şârihi Teftâzânî* (ö. 792/1390) ise öncelikle vaz'-mana ilişkisine değinmiştir. Buna göre bir lafızdan bir anlamın genel olarak anlaşılması için vaz'ın bilgisine ihtiyaç duyulur ancak lafzın şu anda delâlet ettiği anlamı vaz' veremez. Çünkü vaz', ilk anlama dairdir.⁴² Dolayısıyla vaz'ı bilmek, tek başına terkiplerin bir kısmının diğerinden daha açık ya da daha kapalı olmasını sağlayamaz. Zira bazı kelimeler diğerlerine göre daha çok kullanıldığından ya da yakın zamanda ezberlendiğinden kendileriyle eş veya yakın anlamdaki diğer kelimelere göre daha açık görülebilir. Diğer yandan eş anlamlı olan bazı kelimeler yeni işitilmiş olduğundan bazıları da uzun zaman önce bilinip tekrar edilmemiş olduğundan vaz' ile ulaşılan anlamları bilinmesine rağmen üzerinde düşünmeye ihtiyaç duyulabilir. Bu nedenle anlamın açıklık-kapalılığı ile çabuk ya da geç hatırlanması ayrı şeylerdir. Dolayısıyla vaz'ı bilmek beyân ilmi kapsamına giren anlamsal açıklık ve kapalılığa konu olan unsurlar için yeterli değildir.⁴³ Bu durumda vaz'ın yanında akıl yoluyla ulaşılan anlamların da dikkate alınması gerekir. Aksini iddia edenler yani tazammunî ve iltizâmî delâlette aklın rolü olmadığını; dolayısıyla bunların sadece vaz' ile açıklanabileceğini savunanlar, meseleyi özel anlamda değil genel anlamda delâlet algısı çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre her delâlet, genel olarak temelde vaz'a ihtiyaç duymaktadır.⁴⁴ Ancak delâletin vaz'ın ötesine geçerek haricî bir anlam taşıması durumunu özel bir durum olarak görmemişlerdir.

⁴² Örneğin, bir ormanda yaşayan yırtıcı hayvana işaret etmek amacıyla kullanılan "أسد" (aslan) lafzı ile bir mecliste içeri giren kişi için cesaretinin vurgulamak üzere söylenen "جاء الأسد" (Aslan geldi.) ifadesindeki aslan lafzına bakıldığında ilkinde lafzın yalnızca vaz' yoluyla gelen anlamına bakılması ile maksat hasıl olur. Ancak ikinci örnekte aslan lafzının vaz'i delâletinin ötesinde bir anlam daha vardır ki bu durum, benzetme yoluyla yırtıcı hayvanın bir yönünün teşbih için kullanılması sonucu meydana gelmiştir. Dolayısıyla ikinci anlamına ancak akılla ulaşılabilir.

⁴³ et-Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 2/32-33.

⁴⁴ et-Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 508.

Babertî'nin delâlet meselesini ele aldığı *Telhîs* şerhinde iltizâmî delâletin aklî olması konusundaki tercihlerini esas aldığı Sekkâkî ve Teftâzânî'nin kendi görüşlerini gerekçelendirirken yaptıkları izahların, bu mesele üzerine tartışan diğer âlimlerden daha çok dilin temsil işlevini yansıttığı görülmektedir. Zira Sekkâkî ve Teftâzânî bu durumu vaz' ve anlam ilişkisinin sınırlılığı ile açıklamaya çalışırken diğerleri aklın bir anlamdan diğer anlama geçişteki rolü üzerinden gerekçelendirmiştir. Bir başka ifadeyle zikri geçen iki âlim, vaz' bilgisi ve onunla ulaşılan anlamın, ifadenin açıklık-kapalılığını gösterme konusundaki yetersizliğinden hareketle iltizâmın aklî delâlete ait olduğunu söylerken diğerleri, dil-zihin ilişkisi ve zihnin işleyişinden yola çıkarak aynı sonuca varmıştır. Bunu genel olarak aklın, istimale ihtiyaç duymaksızın haricî anlama ulaşması şeklinde izah etmişlerdir. Dolayısıyla buradan hareketle zihnin dilden ayrı işlevinin olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Babertî, *Telhîs* şerhinde delâlet türlerinden bahsettikten sonra mutâbakata vaz'î delâlet; tazammunî ile iltizâmî delâlete ise aklî demiştir. Çünkü diğer ikisine göre mutâbakatta mutlak vaz' vardır. Tazammunî ve iltizâmî delâlette ise müşterek vaz' vardır. Bir başka ifadeyle bu iki delâlet türü vaz'ın genel anlamdaki bilgisini taşır ancak onun ötesine geçerek zihin aracılığıyla yeni anlamlara ulaşırlar.⁴⁵ Bâbertî aynı zamanda İbnü'l-Hâcib'in iltizâmî delâletin vaz'î değil aklî olduğunu belirttiğini ifade ederek kendisi de bu yönde tercihte bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁶

Babertî'nin yukarıda verilen düşüncelerinde iltizâmî delâletin aklî oluşunu, mutlak ve müşterek vaz' kavramlarıyla açıklaması ve zihnin mutâbakatla taşıdığı anlamın ötesine geçişinin akıl aracılığıyla gerçekleştiğini söylemesi, onun dilden yola çıkarak zihin-dil ilişkisine yöneldiğini göstermektedir. Bu durumda aklın işlevinin dil olgusuna ilişkin unsurlardan sonra geldiği dikkat çekmektedir.

2.2. İltizâmî Delâlette Zihnî Lüzûm Şartı Aranması

İltizâmî delâlette lâzım (gerekten) ile melzûm (gerektilen) arasındaki ilişkiye lüzûm denir. Lüzûm iki şekilde gerçekleşir. Birincisi bu ilişkinin yalnızca

⁴⁵ Bâbertî, *Şerhü't-Telhîs*, 464.

⁴⁶ Babertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu Muhtasari İbni'l-Hacib*, 1/208-209.

zihinde meydana geldiği zihnî lüzûmdur. İkincisi ise bir şeyin dış dünyada gerçekleşmesinin bir başka şeyin de tahakkukunu gerektirdiği haricî lüzûmdur. Güneşin doğuşu ile gündüz olması arasındaki gereklilik ilişkisi dış dünyada gerçekleştiğinden buna haricî lüzûm denirken güneş ile ışık arasındaki ilişki zihnî lüzûmdur. Nitekim zihinde biri diğerini çağrıştırmaktadır. Mantıkçılar iltizâmî delâletin gerçekleşmesi için zihnî lüzûmu şart koşmuşlardır.⁴⁷

Konu ile ilgili tartışmaya geçmeden önce mantıkçıların lüzûm taksimi ele alınacaktır. Mantıkçılar lüzûmu; salt zihnî, salt haricî⁴⁸ ve hem zihnî hem de haricî lüzûm olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Zihnî ve haricî lüzûmun bir arada bulunmasına insanın bilmesi ve yazı yazma kabiliyetini örnek vermişlerdir. Salt haricî lüzûma karganın ve zencinin siyah renkte olmasını, salt zihnî lüzûma ise görmek ile körlük hallerini örnek vermişlerdir. Nitekim karga ile zencinin siyah renkte oluşu arasında herhangi bir zihinsel bağ bulunmadığı gibi görmek ile körlük de hariçte bir arada asla bulunamazlar.⁴⁹

Zihnî lüzûmun hariçte de gerçekleşebileceğine değinen Zerkeşi, yükseklik bakımından yatak ile yer arasındaki ilişkiyi örnek vermiştir. Buna göre bir yatak yerde olduğunda yüksekte durur. Yatak ile yer arasındaki bu ilişki hariçte hep aynıdır ancak zihinde farklı şekillerde tasavvur edilebilir. Aynı şekilde hariçte herhangi bir ilişki içinde olmayan iki nitelik sadece zihinde birbirini gerektirebilir. Buna siyahlık ve zıddı olan beyazlık hali örnek verilebilir. Siyah hariçte beyazı gerektirmez ancak zihinde zıtlık bakımından beyazı çağrıştırır. Yatak ile yer böyle değildir. Zira yatak hariçte bir mekan olmadan var olamaz.⁵⁰

Bâbertî, İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar'*ına yazdığı şerhte iltizâmî delâletle ilgili olarak mantıkçılar ve usûlcüler arasındaki zihnî lüzûm şartı konusunda ortaya çıkan mevcut tartışmaya değinmiştir. Usûl âlimlerinin, iltizâmî delâletin tahakkuku için zihnî lüzûmu şart koşmadıklarını ve zihnî veya haricî ol-

⁴⁷ Ömer Türker, "Telâzüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 40/394.

⁴⁸ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dârü'l-Fazîle, 1425/2004), 160.

⁴⁹ Ahmed Abdülga'ffar Abdülga'ffar, "Delâletü'l-iltizâm ve eseruhâ fî fehmi'n-nassi'l-Kur'ânî", *Merkezü'l-Hidmeti li'l-İstişârâti'l-Bahsiyye* 19/55 (2017), 9.

⁵⁰ ez-Zerkeşi, *Bahrü'l-muhit fî usûli'l-fikh*, 2/40-41.

sun bir lafzın, müsemmanın lâzımına delâlet ettiğini savunduklarını ifade etmiştir. Buna karşılık mantıkçılar ise iltizâmın zihni lüzûm olmadan gerçekleşemeyeceğini iddia etmiştir. Zira onlara göre müsemmanın düşünülmesiyle haricî anlamın tasavvur edilmesi şeklinde tanımlanan zihni lüzûm olmadan anlama eylemi gerçekleşemez. Bâbertî, ayrıca mantıkçıların haricî lüzûmün iltizâmî delâlette bulunmasını mümkün gördüklerini ancak bunu, iltizâmî delâletin tahakkuku için bir şart olarak koymadıklarını ilave etmiştir.⁵¹ Bâbertî'nin fıkıh âlimleri ile usûlcüler arasındaki ihtilafa dikkat çekmesi, konuya ilişkin görüşleri bir arada değerlendirme çabasını göstermektedir. Nitekim delâlete ilişkin her mesele hem mantık hem de fıkıh usûlünü ilgilendirmektedir.

Fıkıh âlimleri ile mantıkçılar arasında iltizâmî delâletin lüzûmuna ilişkin ayrılığın sebebinin, onların delâlet tanımlarındaki farklılıktan kaynaklandığı ifade edilmiştir. Mantıkçılar delâleti, lafzın kullanıldığı anda ondan anlaşılan mana şeklinde tanımlarken usûl âlimleri ise delâlette mevcut anlamdan ziyade vaz'ı bilen kişiye nispetle anlaşılan anlam olarak kabul etmiştir. Buna salât kelimesinin kendine özgü fiilleri olan bir ibadet olarak anlaşılması örneği verilmiştir.⁵² Burada temel sorun lafız her işitildiğinde sadece vaz'ın bilinmesiyle delâletin gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Usûlcülere göre bu durum delâlet için yeterli iken belagatta etkili olan dil âlimleri konuyu genişleterek iki anlam arasındaki lüzûmu gerektiren şeyin haricî karineler olduğunu savunmuştur. Nitekim onlara göre şartlar ve kişilerin değişmesiyle anlamlar arası açıklık ve kapalılık ortaya çıkar.⁵³

İltizâmî delâlete ilişkin bir diğer mesele haricî lüzûma itibar edilip edilmeyeceğidir. Bu konuda ortaya çıkan görüşleri zikreden Zerkeşi, İbnü'l-Hâcib gibi bazı usûlcülerin bunu gerekli gördüklerini söylemiştir. Nitekim onlar lafzın müsemmanın taşıdığı zihni veya haricî her türlü anlamı dikkate almayı tercih etmişlerdir. Buna karşılık mantıkçılar, Râzî ve Beyzâvî (ö. 685/1286)

⁵¹ Babertî, *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, 1/209. Ayrıca konu ile ilgili olarak bk. Fetullah Yılmaz, "Mutâbakat, Tazammun ve İltizâm Delâletlerinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 26 (2016), 121.

⁵² Hüseyin Okur, *Hanefî Usûlcülerine Göre Nazmın Delâleti* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 47.

⁵³ ez-Zerkeşi, *Bahrü'l-muhit fi usûli'l-fıkh*, 2/41.

ise anlamının gerçekleşmesi için haricî lüzûmu şart koşmazlar.⁵⁴ Babertî, haricî lüzûmun gerekliliği konusunda fikir beyan etmediğinden onun iltizâmî delâlet için yalnızca zihnî lüzûm şartını aradığı çıkarımı yapılabilir. Zira İbnü'l-Hâcib'in usûl eserine yazdığı şerhte onun hâricî lüzûma ilişkin görüşünü onaylayacak bir ifadeye rastlanmamıştır.

Bâbertî, *Telhis* şerhinde anlamlar arası yakınlıklardan bahsederken açıklık ve kapalılığın ancak aklî delâlet ile olabileceğini vurgulamıştır. Bir anlamın varlığından diğerine herhangi bir vecih itibariyle geçiş söz konusu olmaktadır. Bu durumda aklın devreye girmesi kaçınılmazdır.⁵⁵ Buradan hareketle Bâbertî'nin iltizâmî delâlette zihnî lüzûm şartını kabul ettiği ancak haricî lüzûmu şart koşmadığı sonucuna varılabilir. Daha önce fıkıh âlimlerinin çoğunluğunun iltizâmî sadece lüzûm şartı aradığı ve zihnî ya da haricî olup olmasının önemli olmadığına ilişkin görüşleri hatırlanacak olursa Hanefî fakihî olarak Bâbertî'nin bu konuda zihnî lüzûm şartını kabul etmesi onun aynı zamanda mantık ve beyan ilminde etkili olan görüşü benimsemesi açısından dikkate değerdir.

Zihnî lüzûm şartının iltizâmî delâlete özgü olup olmadığı meselesini tartışan Babertî diğer konularda yaptığı gibi ilk olarak konuya ilişkin görüşleri vermiştir. Buna göre öncelikle şerh ettiği eserde konuyu ele alması nedeniyle *Telhis* sahibi Kazvînî'nin görüşlerine değinmiştir. Kazvînî'ye göre aslî anlamın haricindeki anlamlar bazen akla bazen de örf'e dayanır. Lafız haricî durumlar için vaz' edilmediğinden aslî anlamı dışındaki anlamlara iltizâmî delâletle ulaşılır. Kazvînî, iltizâmî delâlette aslî anlamlardan haricî anlamlara taşıyan faktörün zihnî lüzûm olduğunu savunmuştur. Ancak ona göre bu şart yalnızca iltizâmî delâlete özgüdür. Dolayısıyla tazammunî delâlette zihnî lüzûm şartı aranmaz.⁵⁶

Sekkâkî'nin yukarıda zikredilen konuya dair görüşünü veren Babertî, onun zihnî lüzûm şartının hem tazammunî hem de iltizâmî delâlet için olması gerektiğini savunduğunu belirtmiştir. Sekkâkî düşüncesini, mefhumun bazen itibarî olabileceği, dolayısıyla örf veya onun dışındaki bir şey olarak kabul

⁵⁴ ez-Zerkeşî, *Bahrü'l-muhit fî usûli'l-fıkh*, 2/41.

⁵⁵ Bâbertî, *Şerhü't-Telhis*, 465.

⁵⁶ Bâbertî, *Şerhü't-Telhis*, 465.

edilebileceği ve hakikatte her ne kadar böyle olmasa da [zihnen] bir şeyin bir başka şeyin cüzü olarak var olma durumu ile gerekçelendirmiştir. Babertî konu ile ilgili görüşleri verirken net bir şekilde hangi görüşte olduğunu zikretmemiştir ancak muhakkik onun bu konuda Kazvîni'ye daha yakın durduğunu düşünmektedir.⁵⁷ Ancak Babertî'nin mutâbakat delâletinde mutlak, tazammunî ve iltizâmî delâlette ise müşterek vaz' olduğunu kabul ettiği bilindiğinden dolayı iki delâlet türü için de zihnî lüzum şartı aradığı sonucuna varılabilir. Zira mutlak vaz'ın olmadığı delâlette hâricî bir anlam vardır. Buna da ancak akıl yoluyla ulaşılabilir. Son olarak bir diğer *Telhis* şerhi yazarı Teftâzânî'nin de Sekkâkî ile aynı görüşü benimseyerek cüzün kül ile lâzımın ise melzûmla olan ilişkisini aklî delâlet olarak değerlendirmektedir.⁵⁸ Buradan hareketle Babertî'nin belagat âlimleri arasında konuyla ilgili olarak genel kabul gören düşünceyi benimsediği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Lafzî vaz'î delâlet türlerinden mutâbakat delâleti, lafız ile anlamı arasındaki tam uygunluğu ifade etmekte ve içeriğine ilişkin herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Lafzın vaz' edildiği anlamın parçasına delâlet eden tazammunî delâlet hakkında aklî ya da vaz'î olması noktasında farklı görüşler vardır. Bir diğer tür olan iltizâmî delâlet ise lafzın vaz' olduğu mananın haricinde bir anlama işaret etmesini göstermektedir. Bu türe ait birçok mesele İslâm âlimleri arasında tartışılmıştır.

İltizâmî delâlete ilişkin ortaya çıkan görüş farklılıkları, öncelikle onun aklî mi yoksa vaz'î bir delâlet mi olduğu hakkındadır. Bu konuda görüş beyan eden Gazzâlî, iltizâmî delâleti, mutâbakatı aşan bir anlam içerdiği için akla dayandırmaktadır. Aynı şekilde Râzî, haricî anlama ancak zihin aracılığıyla ulaşılacağı kanaatinde. Diğer yandan Safiyyüddîn el-Hindî aklın, iltizâmî ve tazammunî delâletlerde anlama dildeki kullanıma ihtiyaç duyulmaksızın ulaşılacağını düşünmekte olup bunun nedeni olarak tazammunî delâlette cüzün; iltizâmî delâlette ise lâzımın ayırıcı vasıflarının bilgisine ancak akılla varılabileceğini öne sürmüştür. Meşhur fıkıh âlimi İbnü'l-Hâcib de Gazzâlî, Râzî

⁵⁷ Bâbertî, *Şerhü't-Telhis*, 465.

⁵⁸ et-Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 2/33.

ve Hindî ile aynı görüştedir. Bunlardan farklı olarak İbn Vâsıl ise iltizâmî delâletin aklî (gayr-i lafzî) değil lafzî olduğunu savunmuştur.

Belagat âlimlerinden Sekkâkî, iltizâmın aklîliğini savunmakta ve bunu kelime veya cümlelerdeki açıklık-kapalılığa götüren tek yol olarak görmektedir. Nitekim vaz' ile ulaşılan anlam değişmez. Teftâzânî ise bu konuda Sekkâkî ile aynı görüşte olup iltizâmın aklî oluşunu vaz'-mana ilişkisi üzerinden gerekçelendirmektedir. Ona göre fehm yani anlama için ilk vaz'ın bilgisi yeterlidir; haricî anlamlara ise zihinle ulaşılır. Bâbertî ise iltizâmî ve tazammunî delâlette müşterek vaz' bulunduğunu dolayısıyla ilk vaz' bilgisini aşan anlamlara ancak zihin yoluyla ulaşabileceğini ifade etmiştir. Bu görüşüyle Bâbertî, dil-zihin ilişkisine dikkat çekmektedir. Ayrıca usûlde değil belagat ve mantık alanında genel kabul gören düşünceyi benimsemiştir.

İltizâmî delâlete ilişkin bir diğer ihtilaflı mesele ise zihni lüzûm şartı aranıp aranmayacağıdır. Usûlcülere göre iltizâmî delâlet için salt lüzûm şartı yeterlidir; zihni veya haricî olması önemli değildir. Ancak mantıkçılar iltizâmın gerçekleşmesi için zihni lüzûmu şartı koşar. Bâbertî bu konuda zihni lüzûm şartı aramakla birlikte bunu, hem tazammunî hem de iltizâmî delâlet için gerekli görmektedir. Nitekim bu iki delâlet türünde mutlak vaz' olmadığını kabul etmesi haricî anlamlara ulaşmak için aklın devreye girmesi sonucuna götürmektedir.

Kaynakça

- Abdülgaffar, Ahmed Abdülgaffar. "Delâletü'l-iltizâm ve eseruhâ fi fehmi'n-nassi'l-Kur'ânî". *Merkezü'l-Hidmeti li'l-İstişârâti'l-Bahsiyye* 19/55 (2017).
- Altunya, Hülya. "Gelenbevi'nin İsağuci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme". *Eskiye* 41 (2020).
- Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm. thk. Abdürrezzak Afîfi*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402/1982.
- 'Arûsî, Halid Muhammed. *et-Takrîr li Usûl-i Fahri'l-İslam el-Pezdevî li Ekmeled-din Muhammed b. Muhammed el-Bâbertî: Dirase ve Tahkik*. Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kur'a, Doktora Tezi, 1997.

- Aytekin, Arif. "Bâbertî". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi*. C. 4. Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı, 2001. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Bâbertî, Ebû Abdullah Ekmelüddîn Muhammed b. Muhammed. *Şerhü't-Telhîs*. thk. Muhammed Mustafa Ramazan Sûfiyye. Trablus: el-Münşetü'l-Âmme li'n-Neşr, 1392/1983.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *er-Rudûd ve'n-nukûd şerhu muhtasari İbni'l-Hâcib*. thk. Dayfullah b. Salih b. Avn el-Ömerî - Terhîb b. Rebî'an ed-Devserî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.
- Bolay, Naci. "Delâlet". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/119. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Cengiz, Mehdi. *Dilde Kesinlik Sorunu*. İstanbul: Ketebe, 2021.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Muhammed Tamir vd. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1430/2009.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Vaz". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşafi. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Hindî, Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Muhammed. *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Salih b. Süleyman el-Yusuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticariyye, 1. Basım, 1416/1996.
- Kahraman, Abdullah. "Bir İslam Hukukçusu Olarak Ekmelüddin el-Bâbertî". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017).
- Kârâfî, Şehabeddin Ahmed b. İdris. *Nefaisü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvad. Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995.
- Kasım, Muhammed Ahmed - Dîb, Muhyiddin. *el-'Ulûmü'l-belâga: el-bedî', el-beyân, el-me'ânî*. Lübnan: el-Müessesetü'l-Hadîse, 2003.
- Okur, Hüseyin. *Hanefî Usulcülerine Göre Nazmın Delâleti*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Okur, Hüseyin. *Fıkıh ve Anlambilim*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2018.

Önder, Muharrem. "İslâm Hukukunda İrade Beyânı Olarak Mükellefin Sükûtu; Mahiyeti, Kısımları ve Beyân Olma Sebepleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2018).

Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin - Alvâni, Taha Câbir Feyyaz. *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fikh*. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 3. Basım, 1418/1997.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm: Belâgat*. çev. Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Teftazânî, Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *el-Mutavvel: Şerhu Telhîsi miftâhi'l-'ulûm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 3. Basım, 1434/2013.

Türker, Ömer. "Telâzüm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Yılmaz, Fetullah. "Mutâbakat, Tazammun ve İltizâm Delâletlerinin Kökeni ve Fıkıh Usûlüne Girişi". *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 26 (2016).

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Bedreddin. *Bahrü'l-muhit fî usûli'l-fikh*. 8 Cilt. Vizâretü'l-Evkâf ve 'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1412/1992.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Bedreddin. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi-cem'i'l-cevâmi' li-Tâcettin es-Sübkî*. thk. Abdülaziz Seyyid - Abdullah Rebi. 4 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1418/1998.